

A. TH. VAN DEURSEN

Onder de vele creaties van Marten Toonder neemt eredoctorandus Dreutel slechts een bescheiden plaats in. Dreutel treedt op als de wat zeurderige, kleingeestige minister-president in de serie Koning Hollewijn, en vertoont in zijn gelaatstrekken een duidelijke gelijkenis met Willem Drees. Zijn naam schoot mij onlangs weer te binnen toen ik zat te lezen in het boek van Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap*. Te Velde heeft vijf hoofdpersonen uitgekozen: Thorbecke, Kuiper, Colijn, Drees en Den Uyl. Tussen die vijf bestaan vele formele overeenkomsten, en met name zijn ze allemaal minister-president geweest. Moest ik echter in antwoord op een quizvraag aangeven welke persoon in dit rijtje niet thuis hoort, dan zou ik een kruisje zetten achter de naam Drees. Alle vijf hebben ze hun politieke tegenstanders gehad. Maar in afwijking van de andere vier schijnt Drees nooit werkelijke vijandschap te hebben opgeroepen. Zijn reputatie als fatsoenlijk en respectabel mens heeft zich dan ook tot op heden gehandhaafd. Toch blijkt dat bij nader inzien niet helemaal te kloppen. Zelfs Drees heeft genoeg weerstand gewekt om als potsierlijke stripfiguur aan de lachlust prijs gegeven te worden in de gedaante van doctorandus Dreutel.

Dat pleit voor Te Veldes keuze. De vijf leiders zijn zelfs op dit zeer ondergeschikte punt nog vergelijkbaar. Ze zijn niet aan elkaar gelijk. Was Toonder zijn Hollewijnstrip twintig jaar later begonnen, dan zou doctorandus Den Druyl een dreigender uitstraling gekend hebben dan de licht onnozele Dreutel. Maar het bestaan van dergelijke verschillen vormt de rechtvaardiging van dit boek. Het gaat Te Velde niet om vijf biografieën noch om een vijftal historische realisaties van het ambt van premier. Kort samengevat luidt zijn boodschap: de tijden veranderen, en het leiderschap met hen. Elke periode in onze parlementaire geschiedenis vroeg om een nieuwe invulling in een nieuwe stijl. De vijf uitgekozenen hebben daar voor hun eigen tijd op hun manier uitdrukking aan gegeven. Ze zijn op hun eigen wijze zo kenmerkend voor de periode waarin ze leefden en werkten, dat we de moderne politieke geschiedenis van Nederland kunnen indelen in vijf hoofdstukken, met hun namen in de titels.

Dat is het voorstel waarmee Te Velde zijn boek afsluit. Of de leerboeken hem zullen volgen betwijfel ik. Wisselende stijl van leiderschap is niet meer dan een aspect van de politieke geschiedenis, net zo als het komen en gaan van partijen, de politieke prioriteiten van een gegeven tijdvak, de veranderingen in het kiesstelsel, de invloed en aard van de media die bemoeienis hebben met het openbare leven. Niet iedereen zou die stijl van leiderschap nu juist tot hoofdcriterium maken voor een zinvolle indeling in perioden. Te Velde ziet dat anders. Politieke leiders, meent hij, beginnen hun werk als vormers van de politiek van hun tijd, maar worden daarvan in de loop van de tijd ook de uitdrukking (247). De achtereenvolgende perioden laten zich daarom het beste karakteriseren aan de hand van hun optreden.

Eenvoudig maakt hij het zich met zo'n beslissing niet. Wat waar is voor Thorbecke hoeft niet te kloppen voor Kuiper of Drees. De stelling moet vijf keer achter elkaar bewezen worden, en strikt genomen dienen we haar dus ook vijfmaal te toetsen. Voor elk van de leiders zullen we bevestigd moeten zien dat hun wijze van optreden — hun stijl, om bij Te Veldes term te blijven — uitstekend paste in het bewuste tijdsbestek, en daarom zo succesvol was. We moeten kunnen vaststellen dat concurrerende leiders zich op vergelijkbare wijze gedroegen, deels omdat het de eis was van de tijd, deels omdat de meest in het oog lopende leider voor hen allen maatstaf en norm was. Zo zijn er bij voorbeeld duidelijke overeenkomsten in stijl bij Kuiper en Troelstra,

of bij Drees en Schouten, terwijl zowel Wiegel als Van Agt zich welbewust presenteerden als de politieke antipoden van hun grote rivaal Den Uyl, niet alleen in de boodschap, maar ook in de stijl.

De eerste van Te Veldes grote vijf is Johan Rudolf Thorbecke. Dat is een veelbelovend begin, want voor hem had de stelling wel gemaakt kunnen zijn. Thorbecke beheerste het politieke leven van zijn dagen, maar zou inderdaad met zijn bijzondere stijl in geen andere tijd gepast hebben. Thorbecke was geneigd de fictie waarop democratie steunt volkomen ernstig te nemen, en dus te geloven dat redelijk overleg tussen verstandige mannen altijd goede resultaten afwerpt. Als iedereen bereid is onafhankelijk en onbevangen te oordelen op grond van de aangevoerde argumenten, dan zal de beslissing van de meerderheid ook de best mogelijke zijn. Maar terwille van die onafhankelijkheid moesten de leden vrij zijn van elke binding aan de kiezers. De politieke strijd diende zich af te spelen in de Tweede Kamer, en niet daarbuiten. De leden stemden zonder last of ruggespraak, zei de grondwet. Dat betekende volgens Thorbecke (25), dat zij geen enkele verkiezingsbelofte behoorden te doen noch ook banden onderhouden met hun kiezers.

Politiek bleef daardoor een Haags gebeuren. Naar de woorden van J. Th. van den Berg — wiens *Toegang tot het Binnenhof* merkwaardigerwijs niet in de literatuurlijst voorkomt — vertoonde de Kamer in de eerste decennia na 1848 het karakter van een notabelensociëteit. Ze bestond voor een groot deel uit mannen die gekozen waren omdat ze al belangrijke posities bekleedden. Dat bepaalde ook in sterke mate het profiel van het modale kamerlid. Hij was ongeveer vijftig jaar oud, behoorde tot de deftige stand, had rechten gestudeerd, gewoonlijk in Leiden, was niet zelden burgemeester van een kleinere gemeente, en stond te boek als lidmaat van de Nederlands hervormde kerk. Aan begeleiding door pers of publieke opinie hadden deze mannen geen behoefte. Met zo'n gezelschap kon Thorbecke zeer goed werken, mits de meerderheid de liberale beginselen was toegedaan, maar dat bracht het profiel haast vanzelf met zich mee.

Voor zo'n Kamer stonden Thorbeckes tijdgenoten allemaal, en daarom kon hun stijl van leiderschap dezelfde trekken vertonen. Vragen beginnen dunkt mij te rijzen met het optreden van J. Heemskerk Azn, vooral in zijn laatste kabinet. Heemskerk is noch Thorbeckes kloon, noch zijn tegenvoeter, en al evenmin een voorloper van Abraham Kuiper. Misschien is het te veel eer, van Heemskerk een zesde model te maken, maar ik zie toch niet goed hoe we hem in Te Veldes schema moeten plaatsen. Heemskerk is naar voren gekomen toen de problemen van de dag niet opgelost konden worden langs de gewone weg. In die zin kunnen wij hem stellen naast Cort van der Linden of zelfs Gerbrandy, al zijn de omstandigheden waaronder zij optraden natuurlijk maar zeer ten dele vergelijkbaar. Wel geldt voor al deze drie, dat zij de leiding moesten overnemen toen gangbaar leiderschap niet kon voldoen. Een Thorbecke zou in 1883 niet zijn geslaagd, en een Kuiper als voorzitter van een oorlogskabinet is onvoorstelbaar. Colijn in de hoedanigheid van Londens premier is iets minder onwaarschijnlijk — Te Velde typeert hem bij voorkeur als een mannetjesputter — maar toch te veel partijman om als nationale figuur de eenheid van het Nederlandse volk te kunnen symboliseren.

Politiek leiderschap, zo lijkt het, is aan spelregels gebonden. Het kan alleen functioneren als de tijdsomstandigheden naleving van die regels toestaan. Wel zijn die regels zelf aan verandering onderhevig, en goed leiderschap past zich dan bij de nieuwe situatie aan. Dan zijn we bij Abraham Kuiper. Aan het eind van de negentiende eeuw vertoont zich in het politieke leven een eigenaardige paradox. Nu het electoraat zich verbreedt gaat enerzijds het beginsel voorrang nemen boven de persoon. Kiezers zijn niet langer bereid te vertrouwen dat de heren het wel weten. Zij willen vertegenwoordigd worden door mannen die dezelfde beginselen huldigen als zij. Maar anderzijds krijgt juist het persoonlijke element een veel zwaarder gewicht. Thorbeckes

tijdgenoten hidden geen verkiezingsredevoueringen en maakten nauwelijks propaganda. Hun opvolgers moeten de kiezers opzoeken en zich verantwoorden tegenover het publiek, niet langer alleen in de Tweede Kamer. Het is de tijd van Domela Nieuwenhuis, Kuypers en Troelstra. Er zijn ook nog liberale politici, en niet weinigen onder hen hebben aan het hoofd gestaan van een kabinet. Maar bij Te Velde komen ze niet voor. Van Tienhoven, Tak van Poortvliet, Röell, Pierson, Van Houten, Goeman Borgesius, Bos en De Meester worden nergens ook maar eenmaal genoemd. Dat moet opzet zijn, maar het motief begrijp ik niet goed. Ik weet niet hoe Te Velde hen ziet. Vast niet als liberale volksmenners, dus misschien juist als anti-Kuypers, of als laatste representanten van een wegstervende eeuw? Maar helemaal zonder weerklank is hun optreden toch niet gebleven, en doodzwijgen kunnen we hen in geen geval, als we ons rekenschap willen geven van de aard van het politieke leiderschap in de vijftiendertig jaar tussen Heemskerk en Cort van der Linden. Kunnen we met zoveel uitzonderingen de regel zelf nog wel handhaven?

Voor Kuypers geldt ze wel. Zijn ideale publiek werd niet gevormd door die honderd heren in hun kamerbankjes, maar door de grote massa van geestverwanten. Politiek was belangrijk geworden voor gewone mensen, en Kuypers wist hoe hij hen in het hart kon raken. Politiek, zegt Te Velde, was voor Kuypers en zijn aanhangers dominant. Bij de katholieken stond altijd de kerk voorop, maar 'bij de anti-revolutionairen was er eerst een partij met een grote eigen betekenis en pas daarna een kerkscheuring.' (63) Maken we zo geen scheiding tussen wat voor Kuypers toch altijd één bleef? We moeten ons niet laten misleiden door Kuypers leer van de soevereiniteit in eigen kring. De anti-revolutionaire partij, het dagblad *de Standaard*, de Vrije Universiteit en de kerk die uit de doleantie van 1886 geboren werd stonden organisatorisch los van elkaar. Geen van deze vier had gezag over de andere drie. Maar in de kaders wemelde het van de personele unies, en voor alle vier geldt dat de eigenlijke leiding berustte bij dr. A. Kuypers. Zijn leven was een eenheid, en stond geheel in dienst van 'de zaak', die zoals Te Velde schrijft, 'werkelijk godsdienstige betekenis' had. Ik zou zelfs liever zeggen dat ze van godsdienstige aard was, ook in de politiek. Dat is niet alleen waar voor Kuypers, maar voor allen die zijn leiding volgden.

Het grote actiepunt was daarbij de schoolstrijd. 'Zonder de onderwijskwestie is de anti-revolutionaire politiek bijna niet denkbaar.' (71) Zeker, maar waarom was dat zo? Het heeft mij nogal verwonderd, dat Te Velde op diezelfde bladzijde schrijft: 'het moment waarop de naar verhouding nog steeds zeer kleine staat zich ingrijpend met het privé-leven van de burger ging bemoeien was nog ver weg.' Maar daar ging het toch al om in die schoolstrijd. De vraag was wie besliste in welke geest de kinderen zouden worden opgevoed. Maakte de staat dat uit, of stond de keus aan de ouders? Wie geloof zag als de hoogste waarde, wilde zijn kinderen niet toevertrouwen aan de neutrale staat. Politieke actie moest het middel zijn om dat te voorkomen. Het eigenlijke doel was de vrijheid te handhaven of te veroveren om als christen te kunnen leven. Dat was 'de zaak', en het politieke aspect was daarvan slechts één kant. Politiek was niet langer een reservaat voor Leidse juristen van goede huize. Het leven was een eenheid, in kerk, staat en maatschappij. Daarom zou ik dus liever niet zeggen dat voor de katholieken de kerk het eigenlijke thuis was, en voor de anti-revolutionairen de partij (120).

Die vervlochtenheid van alle levensterreinen bleef bestaan toen Colijn in de plaats van Kuypers trad. Ik denk dat het ook de stijl van zijn leiderschap bepaalde. Ook Colijn was hoofdredacteur van *de Standaard*, en nauw verbonden met de Vrije Universiteit als president-directeur. In de gereformeerde kerk bekleedde hij geen functies, maar hij was wel het type van de gereformeerde ouderling, en in een ander kerkgenootschap laat hij zich nauwelijks denken. Trouw aan de partij was de kerndeugd voor de anti-revolutionairen van deze generatie, zegt Te Velde (111). Dat is waar, maar die trouw was niet zuiver politiek, ze was boven al confessioneel, en ze uit zich in alle organisatorische verbanden waarin deze gereformeerden elkaar ontmoeten. In zoverre

werkte Colijn nog altijd onder dezelfde voorwaarden als Kuiper. Hij representeerde de eenheid van de grote gereformeerde familie, zoals Kuiper het vóór hem gedaan had, en zoals Schouten het na hem zou proberen.

Colijn is daarin geslaagd, Schouten niet. Dat bevestigt inderdaad de stelling van Te Velde, dat elke tijd vraagt om een eigen stijl van leiderschap. Maar het gaat hier wel om twee voormannen van dezelfde partij. Colijn noch Schouten deed zich anders voor dan hij was. Zij speelden geen rol op het politieke toneel, beiden waren geheel zichzelf. Maar de stoere onverzettelijkheid van Schouten bleek na 1945 niet meer het geschikte middel om de aanhang te inspireren. Dat hij het toch zo probeerde en dat een man van hetzelfde slag als Colijn de teugels in handen kreeg, hing samen met de tradities van zijn partij. Colijn mag dan de stijl van zijn tijd het beste vertolkt hebben, dat neemt niet weg dat geen van de concurrerende politieke partijen zich een zo autoritaire leider veroorloofd heeft als Colijn geweest is. De zeer stabiele RKSP werd bijeengehouden door Nolens en Ruijs de Beerenbrouck. De eerste spreidde geen ostentatief leiderschap ten toon, de tweede had wel het overwicht van de welgeboren heer, maar niet dat van de machtige doener. Maar is Colijn dan niet in de eerste plaats de voortzetter van de traditie van Kuiper, waardoor alleen bij de anti-revolutionairen een dergelijk leiderschap zich kon ontwikkelen? Dan is het misschien toch minder de tijd dan de politieke groepering, die dit soort mannen op de voorgrond laat komen.

Een grote familie vormden ook de socialisten. Toevallig of niet, maar uit die kring komen de volgende twee modellen voort. Drees is een vanzelfsprekende keuze. Geen andere politicus is ooit zo breed geaccepteerd. Ook over Den Uyl zal geen discussie zijn. Sinds Kuiper heeft geen enkele premier het land zo verdeeld in voor- en tegenstanders als Den Uyl gedaan heeft. Na twee calvinisten nu dus twee socialisten. Dat zou je denken, als we van anti-revolutionair overgaan op PvdA. Het tegendeel blijkt het geval. Het boek bevat geen index van zaken, misschien word ik dus door het gevoel misleid. Maar mij komt het voor dat het woord calvinistisch nooit valt in de hoofdstukken over Kuiper en Colijn, en evenmin in de vele passages gewijd aan Groen van Prinsterer. Wel wordt de term voor Drees nu en dan, en voor Den Uyl met grote regelmaat gebruikt. Dat doet vanzelfsprekend de vraag rijzen, in welke zin dat woord hier dan wordt gebezigd.

Mij is de kwalificatie het eerst opgevallen op pagina 45, waar het gaat over François Guizot. Die was 'belijdend calvinist'. Is dat meer dan een gewone calvinist? Op het eerste gezicht was ik geneigd dat te geloven, maar twee bladzijden verderop ging ik aarzelen. Te Velde zegt daar dat Nederlanders in tegenstelling tot Engelsen in Thorbeckes tijd politiek niet vaak met spel vergeleken. Daarvoor namen ze zichzelf te ernstig. Waarom dan? 'Men zou er een vorm van het beroemde Nederlandse calvinisme in vermoeden, ware het niet dat de calvinist Guizot de vergelijking relatief vaak maakt'. In dit citaat is calvinisme een bepaald soort gedrag, of liever, het gewraakte gedrag valt juist niet in die categorie, omdat we het niet aantreffen bij de belijdende calvinist Guizot. Er is dus, zo vermoeden we dan, een verband tussen deze confessie, en een type gedrag, dat daar klaarblijkelijk uit voortvloeit. Zulk gedrag verwachten we dan van erkende belijders als Kuiper en Colijn, maar dan komen we bedrogen uit. Op deze twee zijn 'de clichés over sobere calvinisten of benepen kleine burgers' niet van toepassing (170), maar wel op Drees. Zijn eigen partijgenoot Van der Goes van Naters placht hem te 'kleineren als calvinist, Nederlander zonder horizon en wethouder.' (181)

Het gebruik van deze benaming als smalende term kunnen we voor rekening laten van Drees' mede-socialist. Maar hoe denkt Te Velde daar zelf over? Het leerzaamst is dan ongetwijfeld de paragraaf in het vijfde hoofdstuk, met de uitdagerende titel 'Den Uyls calvinistisch leiderschap'. Daar krijgt het begrip volledige invulling. Een calvinist is koud en grijs, afstandelijk, onhandig en schutterig, gekleed in een kreukelig kostuum dat besmeurd is met sigarenas, moeizaam

formulerend, nooit bereid zijn persoonlijke gevoelens bloot te geven, met als enige compenserende deugd een stalen ijver. Is calvinisme dus inderdaad een vorm van onbeholpen en wereldvreemd gedrag? Ja, dat ook, maar de term verwijst volgens Te Velde wel degelijk naar religie (215). Den Uyl lijkt op Kuyper, die dit gedrag juist niet vertoonde. Maar dat is heel goed te verklaren, want Kuyper was verantwoordelijk voor de opbouw van de verzuiling; toen waren de leiders bijna alles. In Den Uyls tijd werd ze afgebroken; toen waren de leiders bijna niets. Daarom contrasteert de pompeuze Kuyper zo sterk met de verlegen, schutterige Den Uyl. Maar beiden maakten graag gebruik van religieuze taal, ook Den Uyl, die 'strooide met bijbelteksten.' (219) Mij is dat eigenlijk nooit zo opgevallen. Te Velde geeft niet meer dan één voorbeeld, het bekende citaat uit de regeringsverklaring 'waar visie ontbreekt, komt het volk om.' Maar dat citaat heb ik altijd wat verdacht gevonden. In gangbare Nederlandse bijbelvertalingen komen de woorden niet voor, wel in de Engelse: 'where there is no vision, the people perish.' In die vorm zijn ze min of meer spreekwoordelijk geworden, en misschien gaat Den Uyl zogenaamde bijbelkennis hier in werkelijkheid op die zegswijze terug. Tenzij hij gewoon was de bijbel in het Engels te lezen, maar daarvoor heb ik verder geen aanwijzingen. Werpt de kritische lezer nu op, dat deze beschouwingen wat breed zijn uitgevallen voor een wetenschappelijk tijdschrift, dan wil ik dat wel beamen. Maar dan moet men ook geen borreltafelbegrippen invoeren in de taal van de geschiedwetenschap. Wie het woord calvinistisch wil gebruiken in de betekenis van kleinburgerlijk en benepen moet zijn gang maar gaan. Wie zich daarbij echter nadrukkelijk beroept op het religieuze karakter van het calvinisme zou mijnentwege van wat meer ingetogenheid blijf mogen geven. Laten we intussen bijzaken en hoofdzaken gescheiden houden. Te Velde heeft een stimulerend, hier en daar ook prikkelend boek geschreven, dat op een nieuwe manier orde brengt in de politieke geschiedenis van de laatste anderhalve eeuw. Als het vragen oproept zal dat ook uitdrukkelijk zo bedoeld zijn. Maar dat ik een advies heb voor de tweede druk zal duidelijk zijn.

Repliek

HENK TE VELDE

Ik ben getroffen door de grote plaats die de redactie van de *BMGN* voor mijn boek heeft willen inruimen en door de substantiële en — op één uitzondering na — welwillende commentaren van de beide recensenten. Om de keuzes die ik heb gemaakt te verantwoorden kan ik het beste beginnen bij het recente verlies aan vanzelfsprekendheid van de klassieke politieke partij. Daardoor ligt het voor de hand andere vragen aan het politieke verleden te stellen, en nieuwe studies doen dat ook. ¹ Zelf heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de partijhistoriografie, maar anders dan daarin gebruikelijk leg ik de nadruk op discontinuïteit in de zin van het eigene van iedere periode en zoek ik naar overeenkomsten in plaats van verschillen tussen politieke stromingen — en trek ik bovendien internationale vergelijkingen.

Zoals ik in de inleiding zeg (13), gaat het mij om de publieke kant van het leiderschap en om de manier waarop het publiek de leiders waarnam. Voor deze kant van het leiderschap zijn de politieke partijen cruciaal geweest (243) en de indeling van het boek is voor een belangrijk deel op het ritme van de ontwikkeling van de politieke partijen gebaseerd. Het duidelijkste blijkt dat in het hoofdstuk over Kuiper en zijn tijdgenoten. Zou het mij allereerst om het bestuur zijn gegaan, dan zouden daarin liberale regenten als G. van Tienhoven of J. Röell hebben gefigureerd en zou wellicht ook de overgang later dan 1870 gesitueerd zijn, maar het ging mij om de relatie met het publiek en de beeldvorming en daarin kwamen zij amper voor (vandaar dat Domela Nieuwenhuis, die eigenlijk alleen leider was in de zin van agitator en mobilisator, juist weer wel aan de orde komt). Men zou kunnen twisten over N. G. Pierson en zeker over J. Heemskerck Azn., maar zij hebben het beeld van de politiek in hun tijd niet werkelijk bepaald. Op een bepaalde manier passen zij wel in een lange traditie van weinig geprofileerd notablenbestuur waar ik bij De Geer en Ruijs de Beerenbrouck in het Interbellum en nog eens bij het einde ervan in de jaren zestig iets over zeg.

Het ritme van de partijgeschiedenis verklaart ook de betekenis van het woord 'opnieuw' in de zinsnede dat het boek tracht 'vanuit een bepaalde invalshoek de geschiedenis van de Nederlandse politiek opnieuw te vertellen.' (11) Enerzijds is dit boek geen breuk met de historiografie: de indeling in periodes lijkt me vanuit de ontwikkeling van de politieke partijen nauwelijks controversieel, evenmin als de centrale thema's die per periode centraal staan. Maar vanuit de stijl van het leiderschap bezien valt het licht wel op zaken die in een klassieke institutionele benadering in de schaduw bleven. Ik heb daartoe een aantal centrale leidersfiguren geselecteerd en Bosmans vraagt zich af of Colijn wel in dat rijtje thuis hoort. Hij was immers zeer omstreden, gold voor katholieken niet bepaald als voorbeeld, en zijn carrière eindigde in een afgang. Om met dat laatste te beginnen: de Engelse journalist Jeremy Paxman illustreert in zijn aardige essay over 'the political animal' het bekende citaat van de conservatieve politicus Enoch Powell 'all political lives [...] end in failure, because that is the nature of politics' met een grote reeks voorbeelden; 'it really does end in tears.'²

In Nederland eindigden ook eigenlijk al mijn hoofdpersonen hun carrière teleurgesteld. Ze

¹ Zie D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam, 2001); vgl. H. te Velde, 'De val van de partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwinding in Nederland', in: E. O. G. Haitsma Mulier, e. a., ed., *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum, 2000) 245-259.

² J. Paxman, *The political animal. An anatomy* (Londen etc., 2002) 15 en 273.